

Niewęglowski, Andrzej

Dwa cmentarzyska z okresu przedrzymskiego w Warszawie-Wilanowie

Rocznik Mazowiecki 8, 171-189

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

II. MISCELLANEA

ANDRZEJ NIEWĘGŁOWSKI

DWA CMENTARZYSKA Z OKRESU PRZEDRZYMSKIEGO W WARSZAWIE-WILANOWIE

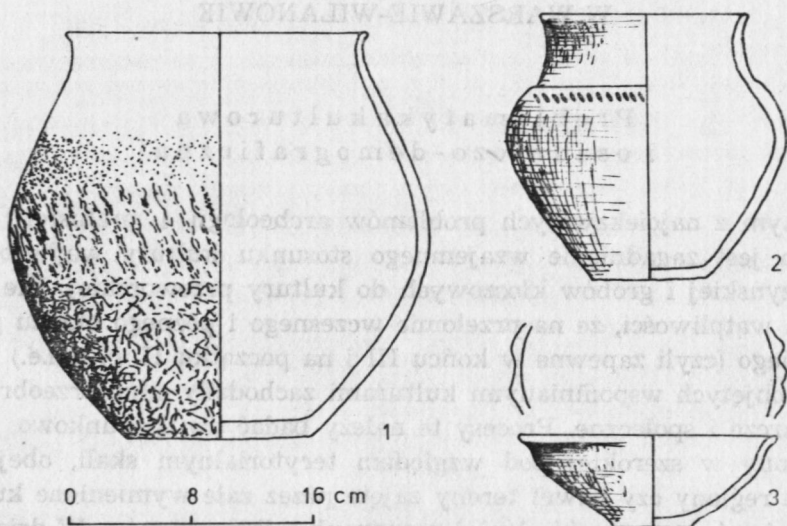
Problematyka kulturowa i osadniczo-demograficzna

Jednym z najciekawszych problemów archeologii i prahistorii ziem polskich jest zagadnienie wzajemnego stosunku kultury wejherowsko-krotoszyńskiej i grobów kloszowych do kultury przeworskiej. Nie ulega bowiem wątpliwości, że na przełomie wczesnego i późnego okresu przedrzymskiego (czyli zapewne w końcu III i na początku II w. p.n.e.) na terenach objętych wspomnianymi kulturami zachodziły silne przeobrażenia gospodarcze i społeczne. Procesy te należy badać dwukierunkowo: z jednej strony w szerokiej pod względem terytorialnym skali, obejmując większe regiony czy nawet tereny zajęte przez całe wymienione kultury, z drugiej zaś — w obrębie lepiej poznanych mikroregionów. W dziedzinie mikroregionalnych badań wspomnianego problemu na uwagę zasługuje między innymi fragment doliny Wisły w obrębie lewobrzeżnej Warszawy, w rejonie Wilanowa. Tutaj bowiem w pobliżu znanej od dawna z literatury nekropoli kultury przeworskiej¹ (stanowisko 1) odkryto również cmentarzysko grobów kloszowych² (stan. 2). Obydwa obiekty położone były niedaleko siebie (w odległości około 400 m) w tych samych warunkach fizjograficznych, na drugim tarasie doliny Wisły (tabl. I 1). Materiały ze stanowiska 2 pochodzące z przypadkowych odkryć i fragmentarycznych badań ratowniczych nie zostały dotychczas opublikowane.

¹ J. Marciniak, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, „Materiały Starożytne”, t. 2, 1957, s. 7—174; R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, 41 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1960, Berlin 1961, s. 64 i n.

² M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 1954, s. 148.

Cmentarzysko grobów kloszowych w Wilanowie położone było na posesji K. Józeforskiego między ulicami Królewicza Jakuba i Królowej Marysieńki. Jeszcze przed odkryciem stanowiska kultury przeworskiej Józef Marciniak przeprowadził 30 marca 1936 r. na tym cmentarzysku jednodniowe badania, z których zachowały się tylko dwie popielnice. Po wojnie (24 VII 1948 r.) kustosz pałacu w Wilanowie J. Tyszkiewicz przekazał do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie pochodzącą z tego cmentarzyska ceramikę ze zniszczonego grobu kloszowego. Wreszcie, 12 i 14 XI 1955 r., w związku z dalszymi przypadkowymi odkryciami, Teresa Węgrzynowicz przeprowadziła na omawianym obiekcie badania ratownicze.

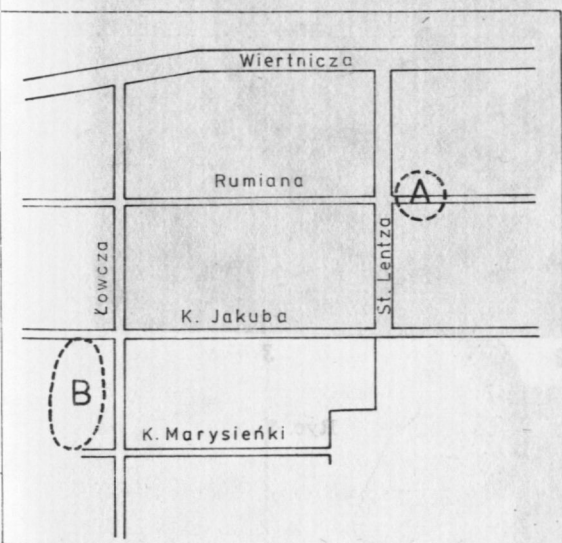
Ryc. 1

Biorąc pod uwagę przypadkowe pochodzenie uzyskanych materiałów oraz możliwość ich przemieszania można mieć pewne wątpliwości co do form i składu inwentarza poszczególnych grobów. Natomiast identyfikacja popielnic możliwa była w przypadku naczyń zawierających w momencie opracowywania materiału — spalone kości. W sumie uzyskane z cmentarzyska materiały, znajdujące się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (PMA), przedstawiają się następująco:

Z badań Marciniaka w 1936 r.:

1. Popielnica zrekonstruowana w całości, nierówna; powierzchnia zewnętrzna jasno- i ceglastobrunatna, szyja gładzona, brzusec chropowaty — u góry słabo, za pomocą przecierania, niżej obmazywany; wewnątrz powierzchnia gładzona, ciemnoszara; domieszka drobno- i średnioziarnista. Wysokość 25,5—26,5 cm, średnica wylewu 18,5—19,5 cm, średnica dna 11,0 cm (ryc. 1:1).

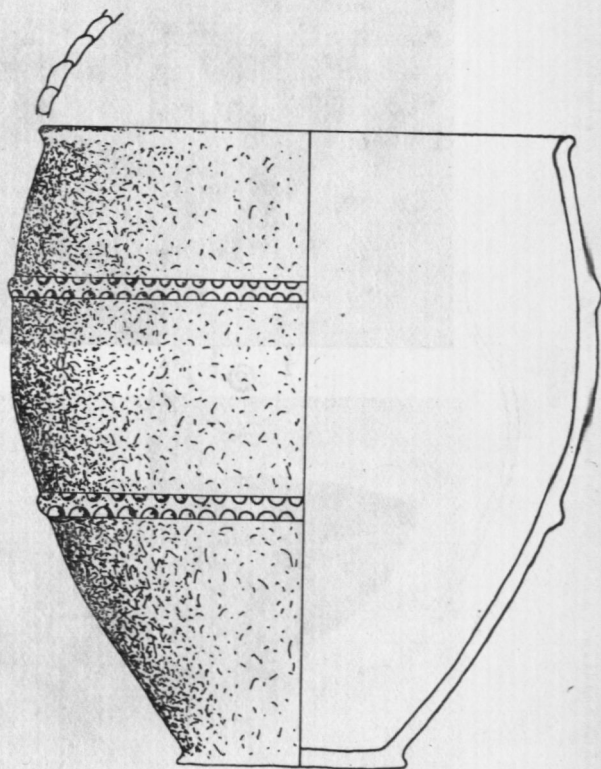
2. Popielnica zachowana częściowo, zrekonstruowana; powierzchnia zewnętrzna gładzona, żółto- i szarobrunatna, wewnętrzna gładzona, ciemnoszara; w glinie domieszka głównie drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Wys. 15,8 cm, średn. dna 8,3 cm (ryc. 1:2). Poza tym w Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego zachowały się pochodzące najprawdopodobniej sprzed wojny trzy fotografie. Jedna z nich przedstawia

0 200 m

1

Tabl. I

0 8 16 cm

2

trzy naczynia: popielnicę opisaną wyżej pod nr 2 (ryc. 2:2), drugą popielnicę (ryc. 2:1) oraz naczynie typu klosza (ryc. 2:3). Napis na odwrocie fotografii informuje, że naczynia te pochodzą z tego samego grobu kultury pomorskiej. Dwie pozostałe fotografie przedstawiają misy; jedna pochodziła z grobu 2 (ryc. 2:4), drugą zdobioną guzkami znaleziono obok tego grobu.

Spośród naczyń z fotografii zachowała się jedynie opisana wyżej popielnica i prawdopodobnie fragmenty misy (ryc. 1:3) z poziomymi guzkami na krawędzi, wysuniętymi na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna starszannie gładzona żółto- i ceglastobrunatna, wewnętrzna ciemnoceglata,

1

2

3

Ryc. 2

4

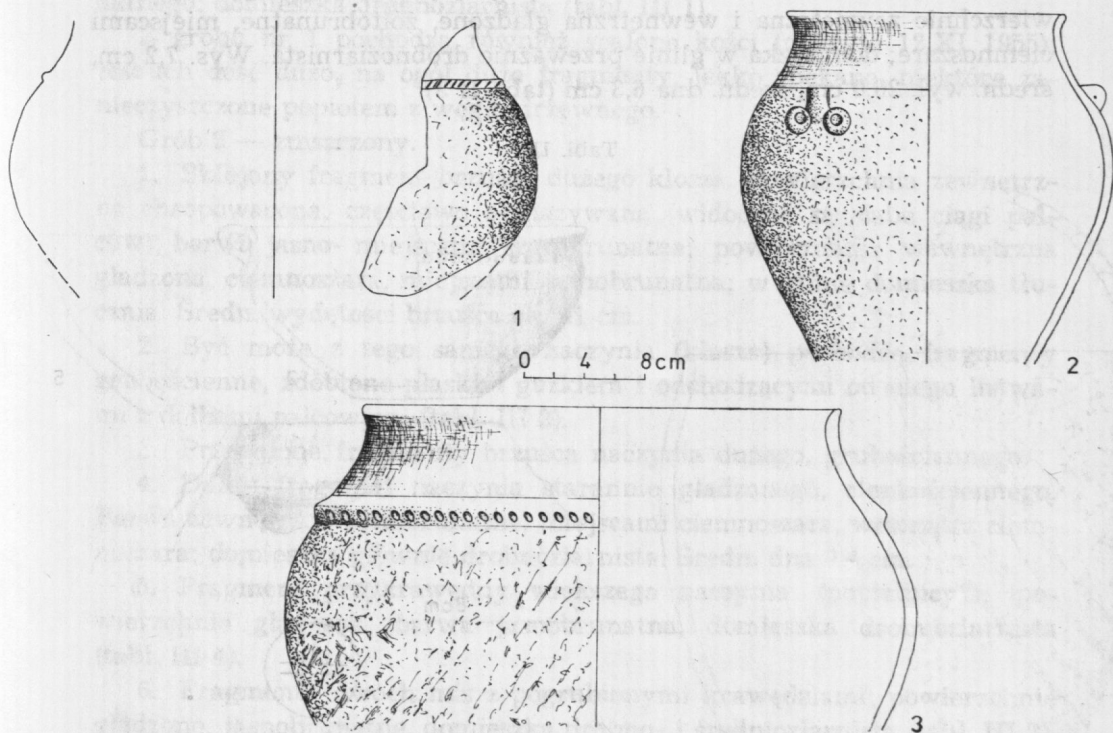
Ryc. 3

miejscami szara; domieszka głównie drobnoziarnista. Średn. dna 5,5 cm, wys. 6,3 cm.

Z materiałów przekazanych przez J. Tyszkiewicza w 1948 r.:

1. Fragmenty zrekonstruowanej popielnicy, bez dolnej partii. Na granicy szyi i brzuśca — zachowane dwa guzki naśladujące małe ucha (pierwotnie, być może — trzy). Pod jednym z tych „uch” znajduje się ornament dwóch płaskich guzków z dołkami po środku. Powierzchnia zewnętrzna — ceglasta i jasnobrunatna; szyja gładzona, brzusec chropowaty. Powierzchnia wewnętrzna — gładzona, jasnobrunatna, miejscami ciemnoszara. W glinie domieszka drobna i średnia, na powierzchni chropowatej (obmazywanej?) — gruboziarnisty tłuczeń. Średn. wyl. 18,0 cm (tabl. V 2).

Tabl. V

2. Misy typu V1 — według klasyfikacji Marii Gądzikiewicz³ — brak obecnie w zbiorach PMA.

Z badań Teresy Węgrzynowicz w 1955 r.:

Grób 1, kloszowy z popielnicą w kloszu.

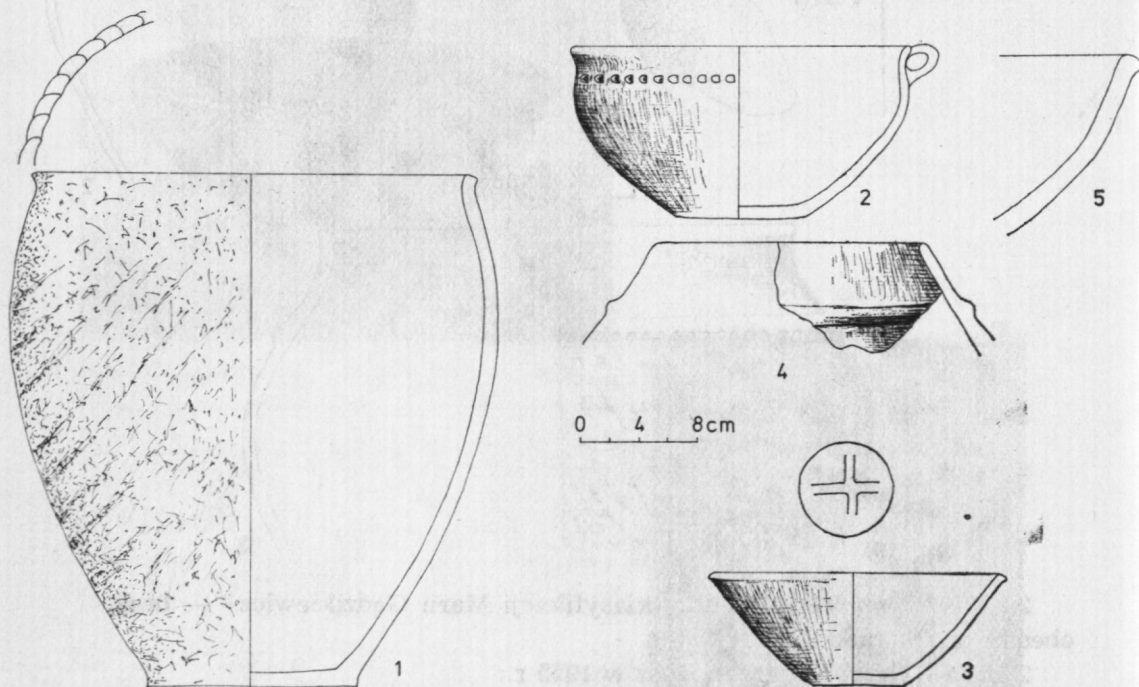
³ Tamże, s. 148.

1. Popielnica zrekonstruowana w całości, nierówna. Powierzchnia zewnętrzna chropowata ukośnie, barwy jasno — miejscami ceglastobrunatnej; powierzchnia wewnętrzna — gładzona, ciemnoszara, miejscami ciemnobrunatna. Brzeg karbowany. Domieszka głównie drobno- i średnioziarnista. Wys. 34,8—35,2 cm, średn. wyl. 27,0—29,0 cm, średn. dna 14,5 cm (tabl. II 1).

2. Głęboka misa z uchem, zachowana w całości, nierówna, ornamentowana poziomym rzędem płytkich odcisków palcowych; ucho taśmowate nieprzewężone. Powierzchnia zewnętrzna starannie gładzona, jasnobrunatna, miejscami szarobrunatna; wewnętrzna ciemnobrunatna, domieszka w glinie, przeważnie drobna (piasek?). Wys. 11,8 cm, średn. wyl. 23,2—24,0 cm, średn. dna 9,0 cm (tabl. II 2).

3. Misa zrekonstruowana w całości ze słabymi śladami przepalenia. Od wewnątrz w dnie — szeroki i nierówny, płytko wgłębiony krzyż. Powierzchnie zewnętrzna i wewnętrzna gładzone, żółtobrunatne, miejscami ciemnoszare; domieszka w glinie przeważnie drobnoziarnista. Wys. 7,2 cm, średn. wyl. 20,0 cm, średn. dna 6,3 cm (tabl. II 3).

Tabl. II

4. Sklejone dno i fragmenty przydenne dużego, grubościennego naczynia (klosza?). Powierzchnia zewnętrzna nierówna z ukośnymi śladami

gładzenia. Barwa zewnętrzna — jasnobrunatna, wewnętrzna ciemnoszara; domieszka średnio- i gruboziarnista. Średn. dna ok. 14,5 cm.

Poza tym z grobu 1/1955 r. pochodzą prawdopodobnie fragmenty trzech naczyń. W PMA znaleziono je bowiem w pudełku z metryką 12 XI 1955 r., na której poza oznaczeniem numeru grobu (1) widnieje napis: naczynie, w którym stała popielnica.

1. Przepalone grubościennie fragmenty większego naczynia; powierzchnie jasno- i ceglastrobrunatne, gładzone; zewnętrzna dołem lekko chropowata, domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia (tabl. II 4).

2. Przepalone fragmenty misy; powierzchnia zewnętrzna gładzona, ceglasto- i szarobrunatna, wewnętrzna — gładzona (starta) jasno- i ciemnobrunatna, domieszka drobnoziarnista (tabl. II 5).

3. Fragmenty naczynia cienkościennego, gładzonego, jasno i żółtobrunatnego; domieszka drobnoziarnista (tabl. III 1).

Z grobu nr 1 pochodzą również spalone kości (odkryte 12 XI 1955); jest ich dość dużo, na ogół duże fragmenty, lekko spękane, niektóre zanieczyszczone popiołem z węgla drzewnego.

Grób 2 — zniszczony.

1. Sklejony fragment brzuśca dużego klosza. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, częściowo obmazywana (widoczne są słabe ciągi palców); barwa jasno- miejscami szarobrunatna; powierzchnia wewnętrzna gładzona, ciemnoszara, miejscami jasnobrunatna; w glinie domieszka tłucznia. Średn. wydętości brzuśca ok. 41 cm.

2. Być może z tego samego naczynia (klosza) pochodzą fragmenty grubościennie, zdobione płaskim guzkiem i odchodzącymi od niego listwami z dołkami palcowymi (tabl. III 2).

3. Przepalone fragmenty brzuśca naczynia dużego, grubościennego.

4. Dolny fragment naczynia starannie gładzonego, cienkościennego. Barwa zewnętrzna żółtobrunatna, miejscami ciemnoszara, wewnątrz ciemnoszara; domieszka głównie drobnoziarnista. Średn. dna 7,4 cm.

5. Fragment przykrawędny większego naczynia (popielnicy?); powierzchnia gładzona, barwa jasnobrunatna, domieszka drobnoziarnista (tabl. III 4).

6. Fragmenty dwóch mis z pogrubionymi krawędziami; powierzchnie gładzone, jasnobrunatne, domieszka drobno- i średnioziarnista (tabl. III 3).

7. Pudełko spalonych kości; niektóre ciemnoszare i granatowe (ślady zetknięcia się z popiołem?), inne spękane; na ogół fragmenty dość duże.

Grób 3 — kloszowy (?)

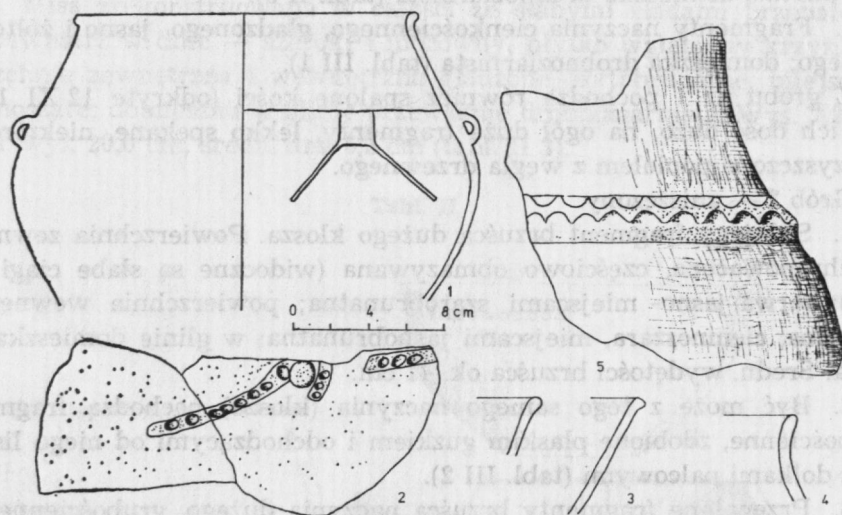
1. Fragmenty klosza (?); szyja gładzona, oddzielona karbowaną listwą od słabo chropowatego brzuśca; powierzchnia zewnętrzna brunatna, wewnętrzna ciemnoszara; domieszka w glinie głównie drobnoziarnista (tabl. III 5).

2. Fragment dużego naczynia (popielnicy?); szyja gładzona, brzusiec nierówny, lekko chropowaty. Powierzchnia zewnętrzna jasnobrunatna, miejscami ciemnoszara, wewnętrzna podobna, gładzona; domieszka głównie średnioziarnista (tabl. V 1).

3. Fragment górnej partii naczynia z uchem (zapewne dwuuszego). U dołu słabe ślady przepalenia. Powierzchnie gładzone, żółtobrunatne; domieszka głównie drobnoziarnista (tabl. IV 2).

4. Fragmenty przepalonych i zniekształconej w ogniu miski z poziomymi guzkami na krawędzi. Barwa ceglasta, miejscami jasno- i ciemnoszara.

Tabl. III

5. Naczynie duże, zrekonstruowane, bez dolnej partii i dna, nierówne, chropowate na całej powierzchni zewnętrznej przez obmazywanie (ukośne i poziome) gliną z gruboziarnistą domieszką. Krawędź karbowana. Barwa zewnętrzna jasnobrunatna i ceglatabrunatna, miejscami ciemnoszara; wewnątrz powierzchnia niestarannie gładzona, ciemnoszara i brunatna; w glinie domieszka drobno- i średnioziarnista. Średn. wyl. ok. 30,0 cm (tabl. IV 1).

6. Fragmenty przydennej partii dużego grubościennego naczynia o powierzchni nierównej, lekko chropowatej; barwa zewnętrzna jasnobrunatna, wewnątrz ciemnoszara; domieszka głównie średnioziarnista, średn. dna 12,6 cm.

7. Fragmenty miski (pochodzenie z grobu 3 — niepewne). Powierzchnia zewnętrzna gładzona ze śladami przepalenia barwy żółtobrunatnej; powierzchnia wewnętrzna brunatna, miejscami ciemnoszara; w przełomie

barwa ciemnoszara; w glinie domieszka głównie drobnoziarnistego tłucznia. Wys. 6,4 cm, średn. dna 5,2 cm (tabl. IV 3).

Grób 4 — kloszowy (zniszczony)

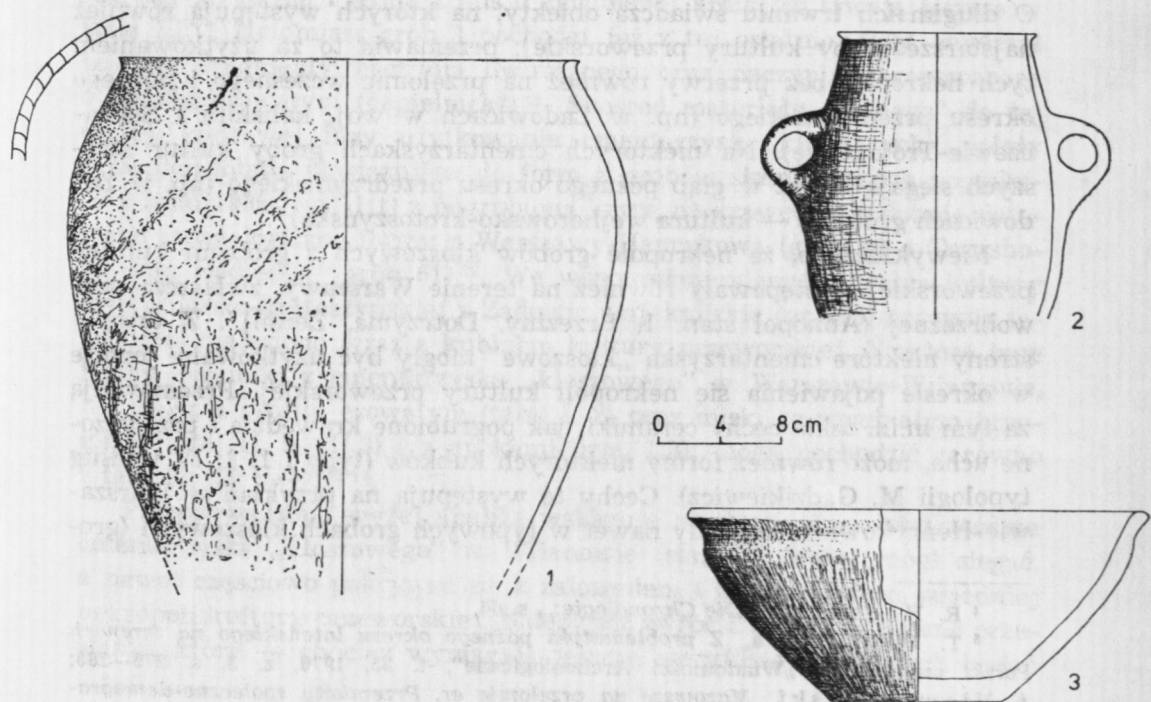
1. Fragmenty klosza o szyi gładzonej i chropowaconym brzuścu, ze słabo widocznymi, ukośnymi ciągami palców. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna ciemnobrunatna; domieszka głównie średnio- i gruboziarnista. Średn. wyl. ok. 31,0 cm (tabl. V 3).

2. Przydenny fragment naczynia ze słabymi śladami przepalenia. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, wewnętrzna ciemnoszara.

Poza zespołami grobowymi:

1. Klosz cały, sklejoný, nierówny, zdobiony dwiema karbowanymi listwami, a na krawędzi karbowaniem. Powierzchnia zewnętrzna cała chropowacona, barwy jasnobrunatnej, miejscami (u góry) ciemnoszarej;

Tabl. IV

powierzchnia wewnętrzna gładzona, ciemnoszara i jasnobrunatna; w glinie domieszka tłucznia. Wys. 46,5 cm, wylew 39,2—43,4 cm, dno 16,2—16,8 cm (tabl. I 2, s. 173).

Rozpoznanie chronologii użytkowania obydwu cmentarzysk w Warszawie—Wilanowie ma zasadnicze znaczenie w badaniach stosunków mię-

dzy odpowiadającymi im grupami ludzkimi. Można wymienić w tym zakresie trzy możliwości. W pierwszym przypadku istniałaby w użytkowaniu wspomnianych obiektów bliżej nieokreślona przerwa; w drugim — cmentarzysko grobów kloszowych byłoby opuszczone mniej więcej z chwilą założenia sąsiedniej nekropoli (kultury przeworskiej) i wreszcie trzecia możliwość zakładałaby trwanie przez pewien okres obydwu omawianych cmentarzysk. Zdecydowany wybór jednej z wymienionych możliwości z całkowitym wykluczeniem pozostałych jest niestety niemożliwy. Wiemy wprawdzie, że cmentarzysko kultury przeworskiej zostało założone na samym początku późnego okresu przedrzymskiego⁴, jednakże w stosunku do kultury grobów kloszowych nie dysponujemy tak precyzyjnymi wyznacznikami chronologicznymi. Można jedynie zwrócić uwagę na przesłanki przemawiające za stosunkowo długim użytkowaniem związanych z tą kulturą cmentarzysk. Ostatnio bowiem coraz częściej przyjmuje się, że wiele nekropoli grobów kloszowych było najprawdopodobniej użytkowanych do schyłku wczesnego okresu przedrzymskiego⁵. O długim ich trwaniu świadczą obiekty, na których występują również najstarsze groby kultury przeworskiej; przemawia to za użytkowaniem tych nekropoli bez przerwy również na przełomie wczesnego i późnego okresu przedrzymskiego (np. w Zadowicach w woj. kaliskim i Sochaczewie-Trojanowie). Na niektórych cmentarzyskach groby kultur starszych sięgają nawet w głąb późnego okresu przedrzymskiego (np. w Zadowicach grób 266 — kultura wejherowsko-krotoszyńska)⁶.

Niewykluczone, że nekropole grobów kloszowych z grobami kultury przeworskiej występowały również na terenie Warszawy, zwłaszcza prawobrzeżnej (Anopol stan. 1, Brzeziny, Dotrzyma, Żerań)⁷. Z drugiej strony niektóre cmentarzyska „kloszowe” mogły być użytkowane jeszcze w okresie pojawienia się nekropoli kultury przeworskiej. Przemawiają za tym m.in. takie cechy ceramiki, jak pogrubione krawędzie i przewężone ucha, może również formy niektórych kubków (typy I 1, 2; IV według typologii M. Gądzikiewicz). Cechy te występują na przykład w Warszawie-Henrykowie⁸, niekiedy nawet w typowych grobach kloszowych (gro-

⁴ R. Hachmann, *Die Chronologie...*, s. 66.

⁵ T. Dąbrowska, *Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenach Polski wschodniej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, 1970, z. 3, s. 275—285; A. Niewęłowski, *Mazowsze na przełomie er. Przemiany społeczno-demograficzne i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 56—63.

⁶ E. Kaszewska, *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część III)*. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Archeologiczna, nr 6, 1961, s. 225 i n., tabl. XL 5, 6, XLI 1, 3.

⁷ A. Niewęłowski, *Mazowsze...*

⁸ B. Zawadzka, *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie*, „Materiały Starożytne”, t. 10, 1964, tabl. X 17, XII 6, XIII 4, 8, XV 7.

by 77, 88, 95, 113). Wszystkie te zjawiska świadczą o długotrwałości kultury grobów kloszowych, zwłaszcza na jej wschodnich terenach.

Niezależnie jednak od tych ogólnych przesłanek istnieją możliwości bardziej prawdopodobnego określenia chronologii użytkowania cmentarzyska grobów kloszowych w Warszawie-Wilanowie. Dzięki bowiem opracowaniu przez T. Dąbrowską⁹ chronologii względnej cmentarzysk „kloszowych” na Mazowszu możemy wyróżnić w opisanym wyżej materiale ceramicznym formy starsze i młodsze. Te ostatnie sięgają końcowej, III fazy wspomnianej kultury, która bezpośrednio poprzedzała wczesny etap kultury przeworskiej lub nawet była mu częściowo współczesna. Najstarszymi formami są w Wilanowie naczynia z grobu kloszowego odkrytego zapewne przed wojną (ryc. 2:1,2, zob. s. 174): dwie popielnice nawiązujące do kultury łuzyckiej oraz klosz z wydzieloną ukośnie szyją (ryc. 2:3, zob. s. 174). Grób 1 należałby do wyróżnionej przez T. Dąbrowską fazy II. Elementem wcześniejszym jest w tym zespole umieszczenie popielnicy w kloszu, ale jej forma i jedna z mis o zgrubionej krawędzi trwają jeszcze w fazie III¹⁰. Natomiast grób 3 pochodzi już z tej ostatniej fazy, zawierał bowiem fragmenty naczynia dwuuszcznego oraz naczynia chropowate o profilu esowatym (popielnica?)¹¹. Spośród materiału „łuznego” do tej samej, końcowej fazy użytkowania cmentarzysk „kloszowych” należy prawdopodobnie nawiązująca do form z grobów skrzynkowych popielnica z roku 1936 (ryc. 1:1) z pogrubioną kryzą na krawędzi. Podobnie datowane są analogiczne formy z Warszawy-Henrykowa (grób 93) i Transboru woj. siedleckie (grób 61)¹². We wspomnianym wyżej grobie kultury wejherowsko-krotoszyńskiej z Zadowic woj. kaliskie (nr 266) naczynie tego typu znaleziono wraz z kubkiem kultury przeworskiej. Niektóre inne formy ceramiki z cmentarzyska „kloszowego” w Warszawie-Wilanowie, jak klosz o profilu esowatym (tabl. I, 2) oraz miski ze zgrubiałym brzegiem (tabl. II, 5, III,3) i z guzkami (ryc. 1:3), mogą pochodzić zarówno z fazy II, jak i — III¹³.

Przeprowadzona wyżej analiza wskazuje na długi okres użytkowania cmentarzyska „kloszowego” w Wilanowie (stan. 2), który mógł sięgać, a nawet częściowo pokrywać się z założeniem i użytkowaniem sąsiedniej nekropoli kultury przeworskiej. Należy też zwrócić uwagę na pewne przesłanki, które — chociaż wymagają jeszcze weryfikacji i dalszych badań

⁹ T. Dąbrowska, *Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 42, 1977, z. 2, s. 117—136.

¹⁰ Tamże, s. 121, 123, 125.

¹¹ Tamże oraz tabl. IV 29, 32.

¹² Tamże, tabl. III 22 oraz B. Zawadzka, *Cmentarzysko...*, tabl. XIII 4.

¹³ T. Dąbrowska, jw., s. 121, 123.

— mogą przemawiać za stosunkowo dość długim okresem współistnienia z jednej strony grobów kloszowych, z drugiej zaś — zespołów kultury przeworskiej. Niektóre bowiem cechy obrządku i ceramiki tej ostatniej kultury pojawiają się na cmentarzyskach kloszowych już w drugiej fazie (i trwają w fazie III) użytkowania, być może współcześnie z zakładaniem nekropoli przeworskich. Można tu wymienić obecność w grobach węgla drzewnych (szczątków stosu) i przepalanej na stosie ceramiki¹⁴. Ta ostatnia występuje licznie w Wilanowie, m.in. w grobie 1 z popielnicą umieszczoną w kloszu (faza II). W ceramice cechami kultury przeworskiej, które pojawiają się na cmentarzyskach „kloszowych” już w fazie II, są wyraźnie pogrubione krawędzie naczyń oraz prawdopodobnie przewężone ucha (Warszawa-Henryków¹⁵, groby: 88 — faza II, 95 — faza I/II; 78 — faza III). Być może dotyczy to również krzyży na dnach naczyń znanych w Wilanowie z kilku grobów na cmentarzysku „przeworskim”¹⁶, a na stanowisku „kloszowym” z grobu 1 (II faza). Z drugiej strony naczynia jajowate z wydzieloną cylindrycznie lub ukośnie szyją nawiązują na tym ostatnim obiekcie (już od I jego fazy — groby: 1, 4, 31, 48, 74) do cmentarzysk „kloszowych”¹⁷. Ciekawe, że występują one prawie wyłącznie w grobach popielnicowych (częściowo jako popielnice), które również mogą wiązać się z wpływem grobów kloszowych, pochówki takie w najstarszej fazie kultury przeworskiej należą bowiem do wyjątków. Wymienione, bardzo słabe zresztą, powiązania między cmentarzyskami obydwu kultur mogą wskazywać na zazębianie się ich pod względem chronologicznym, ale nie zmieniają faktu, że różniły się one bardzo silnie. Dotyczy to również obydwu położonych obok siebie cmentarzysk w Warszawie-Wilanowie.

Jak już podkreślono, w ceramice z grobów kloszowych pojawiają się pojedynczo niektóre cechy stylistyczne kultury przeworskiej (jak np. pogrubione krawędzie i przewężone ucha), ale formy naczyń, na których one występują, mają obcy tej kulturze charakter. Natomiast niektóre inne formy ceramiczne (np. kubki typu I 1, 2 i IV według klasyfikacji M. Gądzikiewicz¹⁸), zbliżone do form kultury przeworskiej, pozbawione są jednak charakterystycznych ornamentów oraz różnią się w technologii wykonania (głina, faktura powierzchni, twardość, barwa). Na cmentarzyskach „kloszowych” mamy więc raczej do czynienia z przejściem niektórych cech nowego stylu reprezentowanego przez pojawiającą się nagle i w wykształconej formie ceramikę kultury przeworskiej.

¹⁴ Tamże, diagramy 1,2.

¹⁵ B. Z a w a d z k a, *Cmentarzysko...*, tabl. XI 2, XII 6, XIII 8.

¹⁶ J. M a r c i n i a k, *Cmentarzysko ciałopalne...*, groby 47, 48, 54.

¹⁷ Tamże, tabl. II 1, V 1, XXVIII 2, XLII 7.

¹⁸ M. G ą d z i k i e w i c z, *Wybrane zagadnienia...*, tabl. XVII.

Podobnie kształtują się stosunki w obrządku pogrzebowym. Formami grobów, które na cmentarzyskach „kloszowych” mogły trwać do początku kultury przeworskiej (ryc. 3), były pochówki podkloszowe, popielnicowe bez klosza i jamowe. Natomiast w pierwszej fazie użytkowania cmentarzyska „przeworskiego” w Wilanowie¹⁹ grobów typu kloszowego brak całkowicie, a występujące wówczas pochówki popielnicowe i jamowe wykazują znaczne różnice w porównaniu z cmentarzyskami „kloszowymi”.

Ryc. 4

Groby kultury przeworskiej (ryc. 4) zawierały bowiem bardzo wiele potłuczonej ceramiki (ilość naczyń w Wilanowie dochodzi w I fazie do 13), która często wypełniała całą jamę grobową; również popielnice były po-

¹⁹ Por. A. Niewęglowski, *Mazowsze...*, s. 272—273 (podział cmentarzyska w Wilanowie na 3 fazy).

gniecione i zawierały tylko część spalonych kości, ich reszta bowiem znajdowała się luzem w jamie grobowej.

Nie widzimy tutaj tej staranności pochówka ani troski o zabezpieczenie i ochronę spalonych szczątków zmarłych, jakie powszechnie występują w grobach popielnicowych na cmentarzyskach kloszowych. Różnice pogłębiają czarne wypełniska jam grobowych, zawierające popiół i zwęglone kawałki drewna — szczątki stosu ciałopalnego. Te ostatnie zdarzają się na cmentarzyskach „kloszowych”, ale w dużo mniejszej ilości i zaledwie w pojedynczych grobach. Typowe groby jamowe datowane na początek kultury przeworskiej różnią się od podobnych pochówków znanych z cmentarzysk „kloszowych” nie tylko zawartością szczątków stosu. W odróżnieniu bowiem od kultury grobów kloszowych są to (m.in. w I fazie użytkowania cmentarzyska w Wilanowie — ryc. 4) jamy nieckowate, płytkie, lecz o znacznych rozmiarach (w rzucie poziomym powyżej 75 cm), zawierające szczególnie dużo ceramiki, natomiast małą ilość kości, a kamieni brak w nich całkowicie. Cechy te w pierwszych fazach kultury przeworskiej na niektórych terenach Dolnego Śląska²⁰ (w rejonie Góry, Trzebnicy i Wrocławia) występują powszechnie (w 100%), w Wielkopolsce i na Mazowszu nasilenie ich jest niewiele mniejsze. Natomiast na cmentarzyskach kloszowych groby jamowe mają odmienne cechy, przy czym najsilniejsze różnice zaznaczają się w ilości ceramiki²¹. Szczególnie silne różnice między omawianymi kulturami widoczne są w pozaceramicznym wyposażeniu grobów. Między innymi na cmentarzysku kultury przeworskiej w Wilanowie już w I fazie jego użytkowania występują nieznane na mazowieckich stanowiskach „kloszowych” narzędzia (szydła, igły, noże, nożyki sierpikowate) oraz przedmioty uzbrojenia (w grobie 77 — miecz, w grobie 87 — miecz i grot). Należy też podkreślić, że wszystkie przedmioty występujące w grobach z I fazy wspomnianej nekropoli wykonane były z żelaza, natomiast na cmentarzyskach „kloszowych”, użytkowanych prawdopodobnie do początku kultury przeworskiej, w wyposażeniu grobowym zaznacza się przewaga przedmiotów z brązu (Transbór woj. siedleckie, Warszawa-Henryków, Warszawa-Białoleka Dworska).

²⁰ Por. Ch. P e s c h e c k, *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*, Leipzig 1939, s. 172—192, 200—204, 206—207.

²¹ Por. A. N i e w ę g ł o w s k i, *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przelomie er (II w. p.n.e. — II w. n.e.)*, Wrocław 1981, s. 24 i n., 33, 51; por. np. groby jamowe na cmentarzyskach w Warszawie-Henrykowie (B. Z a w a d z k a, *Cmentarzysko...*), Sokołowicach woj. leszczyńskie (L. J. Ł u k a, *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach w pow. kościańskim*, „*Fontes Praehistorici*”, t. 3, 1953, s. 98—145) i Transborze woj. siedleckie (A. K i e t l i Ń s k a, R. M i k ł a s z e w s k a, *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbór, pow. Mińsk Maz.*, „*Materiały Starożytne*”, t. 9, 1963, s. 255—330).

Podsumowując dotychczasowe rozważania można przypuszczać, że w trakcie czy też w końcowej fazie użytkowania w Wilanowie nekropoli grobów kloszowych (stan. 2) pojawiła się w sąsiedztwie inna grupa, która założyła odrębne cmentarzysko kultury przeworskiej. Obydwie grupy różniły się zasadniczo obrządkiem pogrzebowym oraz innymi cechami kulturowymi, a być może nawet i pochodzeniem. W tym samym bowiem czasie podobne zmiany kulturowe zachodzą nie tylko na Mazowszu, ale również w Polsce środkowej, Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku. Ważnym elementem badań jest lokalizacja obydwu cmentarzysk w Wilanowie obok siebie, w identycznych warunkach fizjograficznych, na II tarasie doliny Wisły. Wydaje się, że opisane stosunki w Warszawie-Wilanowie są raczej fragmentem szerszych przemian o charakterze osadniczo-demograficznym, które mogły wiązać się z przemieszczeniami grup ludzkich. Należy też podkreślić, że usytuowanie cmentarzyska kultury przeworskiej w sąsiedztwie nekropoli starszej nie było przypadkowe. Wchodziły tu bowiem w grę określone warunki środowiska naturalnego sprzyjające w znacznym stopniu działalności gospodarczej zarówno ludności kultury grobów kloszowych, jak i niektórych, być może napływowych grup związanych z początkiem kultury przeworskiej. Dotyczy to dolin rzecznych, a zwłaszcza dwóch najniższych tarasów Wisły. Taras II w rejonie Warszawy, po prawej stronie Wisły, zbudowany jest z dwóch różnych utworów czwartorzędowych²². Oprócz dalej od rzeki położonych piasków luźnych (taras II B) występują na nim przykryte częściowo wydłmami mady, tzw. stare, z których wytworzyły się urodzajne gleby brunatne (taras II A). Cmentarzyska kultury grobów kloszowych, chociaż najczęściej występują na wydłmach, nie leżą nigdy po środku piaszczystych przestrzeni II tarasu. Niektóre z nich, zwłaszcza po lewej stronie Wisły, położone są natomiast na większych płatach mad, w oddaleniu od terenów piaszczystych (Warszawa-Wilanów, Jeziorna Królewska pow. Piaseczno i inne²³). Wynika z tego, że ludność wspomnianej kultury prowadziła działalność gospodarczą w znacznym stopniu na madowych partiach II tarasu (II A), chociaż cmentarzyska zakładano przeważnie na wydłmach, zapewne w celu niezajmowania urodzajnych terenów, jak również ze względu na wyższe położenie i suche podłoże. Taras II A odznaczał się bowiem wyjątkowo dogodnymi warunkami środowiska naturalnego, były tam bardzo słabo zbielicowane, urodzajne gleby, pokryte zapewne rzadkim lasem liściastym. Odnosi się to szczególnie do okolic Wilanowa, gdzie luź-

²² S.Z. Różycki, *Middle Poland from the Baltic to the Tatras*, w: *INQA VI-th Congress, Part II*, vol. I, Warsaw 1961.

²³ Podobnie położone są niektóre długotrwałe osady, jak np. w Warszawie-Anopolu, stan. 4, skąd znamy materiały kultury łużyckiej i przeworskiej. A. Niewęglowski, *Mazowsze...*, s. 271.

ne piaski w ogóle nie występują. Wspomniane warunki glebowe i roślinne sprzyjały intensywnej gospodarce rolno-hodowlanej, która mogła mieć na tych terenach charakter stały jedno- lub dwupolowy. Pozwalały na to gleby, które nie traciły swej wartości użytkowej lub regenerowały ją stosunkowo szybko. Gospodarka tego rodzaju, zwłaszcza przy uprawie dostarczających obfitego pożywienia roślin ogrodowych, nie wymagała eksploatacji większych przestrzeni, pozwalając na tworzenie się skupień osadniczych o znacznym zagęszczeniu osad i cmentarzysk²⁴. W tych warunkach możliwe było założenie w Wilanowie przez ludność kultury przeworskiej cmentarzyska obok użytkowanej jeszcze wówczas nekropoli grupy miejscowej z grobami kloszowymi.

Zwróćmy jeszcze uwagę, że dotychczas nie znamy odpowiadających tym cmentarzyskom osad. Otóż nie jest wykluczone, że zakładano je bliżej Wisły, na obecnym tarasie zalewowym. Prawdopodobieństwo takiego przypuszczenia opiera się na ostatnich badaniach geologiczno-archeologicznych, które doprowadziły do wniosku, że taras zalewowy doliny środkowej Wisły w okresie przynajmniej przeszło 2000 lat (od około połowy I tysiąclecia p.n.e. do XV w.) nie podlegał periodycznym zalewom powodziowym²⁵. W związku z tym na madach tego tarasu tworzyła się w okresie przedrzymskim warstwa próchnicy, bardzo korzystna dla gospodarki rolno-hodowlanej. Można sądzić, że na terenach tych panowały warunki zbliżone do dzisiejszych, kiedy tarasy zalewowe chronione są wałami przeciwpowodziowymi, a jedynie poziom wód podziemnych mógł być niższy niż obecnie. Dzięki tym cechom mady na terenach zalewowych mogły być uprawiane stale, przez wiele lat, nie tracąc wartości użytkowej. Dogodne warunki dla hodowli stwarzała rozwijająca się bujnie roślinność trawiasta. Dalszą, korzystną dla osadnictwa cechą tarasu zalewowego był zapewne brak intensywniejszego zalesienia²⁶. W rezultacie istniejące tutaj warunki dla działalności gospodarczej grup ludzkich były jeszcze dogodniejsze niż na tarasie wyższym, gdzie zakładano cmentarzyska. Czym więc tłumaczyć fakt, że odkrycia na tym tarasie osad i cmentarzysk są rzadkie. Brak ich również na terenie Wilanowa. Związane jest to zapewne ze specyficznymi warunkami zalegania warstwy kulturowej. Jest ona

²⁴ Por. S. Kurnatowski, *Przemiany techniki uprawy roli w czasach między epoką brązu i wczesnym średniowieczem a rozmieszczenie stref zasiedlenia*, „Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego”, t. 8, 1966, s. 92—99.

²⁵ Por. Z. Biernacki, *Wiek oraz przebieg przyrostu miąższości mad na tarasie zalewowym Wisły w rejonie Warszawy w świetle stanowisk archeologicznych*, „Przegląd Geologiczny”, 1968, nr 1, s. 13—19.

²⁶ Przy braku zalewów na terenach tych powstała zapewne warstwa zbitej darni, która stwarzała przeszkodę w zalesieniu; por. inne przyczyny, o których pisze W. Williams, *Gleboznawstwo. Podstawy rolnictwa*, Warszawa 1950, s. 210—222.

bowiem na tych terenach przykryta 30—50 cm warstwą młodszych mad, narosła w czasie zalewów powodziowych od XV do XVI wieku²⁷. Jedyne głębsze wykopy mogą doprowadzić prawdopodobnie do odkrywania stanowisk archeologicznych.

Jak z powyższego wynika, tereny tarasu zalewowego doliny środkowej Wisły, a zwłaszcza w rejonie Wilanowa zasługują w dalszych badaniach na szczególną uwagę władz konserwatorskich.

Dalsza problematyka cmentarzysk z okresu przedrzymskiego w Warszawie-Wilanowie wiąże się z odpowiedzią na pytanie, jak długo mogły być użytkowane cmentarzyska kultury grobów kloszowych i jakie były dalsze losy odpowiadającej im ludności? Niestety w obecnym stanie naszej wiedzy problem ten nie może być rozwiązany nawet w formie hipotezy. Ograniczymy się więc do zwrócenia uwagi na pewne kierunki badań, mogące mieć znaczenie w przyszłości, dziś bowiem prowadzą jedynie do luźnych przypuszczeń. Przede wszystkim wydaje się, że duże znaczenie może mieć zróżnicowanie cmentarzysk kultury grobów kloszowych i pokrewnej jej kultury wejherowsko-krotoszyńskiej w zakresie chronologii użytkowania. Chodzi tutaj zwłaszcza o chronologię i charakter kulturowy końcowych faz tych obiektów. W obecnym stanie badań można je pod tym względem podzielić na trzy grupy:

1) cmentarzyska użytkowane w ciągu całego okresu przedrzymskiego przez ludność zarówno wspomnianych wyżej kultur, jak i kultury przeworskiej (np. Zadowice woj. kaliskie, Wola Szydłowiecka woj. skierniewickie, Wymysłowo woj. leszczyńskie, Gledzianówek woj. płockie i inne);

2) cmentarzyska opuszczone zapewne we wczesnej fazie późnego okresu przedrzymskiego, zawierające obok wielu grobów kultur starszych również kilka zespołów kultury przeworskiej (np. w Sochaczewie-Trojanowie);

3) cmentarzyska użytkowane prawdopodobnie jeszcze przez pewien czas wspólnie z kulturą przeworską, ale pozbawione typowych dla niej zespołów (np. Sokołowice woj. leszczyńskie, Transbór woj. siedleckie, Warszawa-Henryków). Wydaje się, że w obrębie każdej z tych trzech grup dalsze losy ludności kultur wejherowsko-krotoszyńskiej i grobów kloszowych potoczyły się inaczej. W grupie pierwszej istnieje możliwość zarówno autonomicznego przetrwania przez pewien czas ludności wspomnianych kultur (cmentarzysko w Woli Szydłowieckiej?²⁸), jak również

²⁷ Z. Biernacki, *Wiek...*, s. 18.

²⁸ H. Różańska, *Cmentarzysko w miejscowości Wola Szydłowiecka-Kolonia, pow. Łowicz, „Wiadomości Archeologiczne”*, t. 33, 1968, z. 1, s. 114—131; A. Niewęglowski, *Mazowsze...*, s. 279—281.

dołączenia się do niej grup kultury przeworskiej. W tym ostatnim przypadku istniałby pewien okres współżycia przybyszów z autochtonami, w czasie którego mogło nastąpić przejmowanie przez tych ostatnich obrządku pogrzebowego i cech kultury materialnej grup obcych (np. w Zadowicach)²⁹. Podobne stosunki mogły mieć miejsce na cmentarzyskach należących do grupy drugiej, z tym jednak, że po stosunkowo krótkim czasie obiekty te zostały opuszczone. Ciekawe, że jednocześnie na przełomie fazy wczesnej i środkowej późnego okresu przedrzymskiego założono na obszarze kultury przeworskiej szereg nowych cmentarzysk (np. w Zagórzynie woj. kaliskie, Piotrkowie woj. wrocławskie, Karczewcu woj. siedleckie), na których możemy stwierdzić więcej elementów miejscowych kultur starszych³⁰. Pytanie, czy nekropoli tych nie należy wiązać w pewnym stopniu z tą ludnością, która opuściła cmentarzyska wymienionej wyżej grupy II. Pozostaje jednak jeszcze grupa III z cmentarzyskami, których opuszczenie jest najtrudniejsze do wytłumaczenia. Możliwe są tutaj bądź przemieszczenia odpowiadającej im ludności na inne, dalsze tereny, bądź też dołączenie się jej (częściowe?) do mieszkańców użytkujących inne cmentarzyska. Należy przy tym pamiętać, że były to grupy niewielkie, liczące zaledwie około 20—25 osób, przy czym znaczną ich część stanowiły dzieci do lat 15. W związku z tym rozbitcie ich, rozproszenie lub nawet wymarcie wydaje się bardziej prawdopodobne niż wywędrowanie. Niski średni wiek wymieralności³¹ powodował, że ludność pod względem demograficznym miała często charakter zastojowy — bez przyrostu naturalnego. Dlatego w czasach większych zmian osadniczych, na początku późnego okresu przedrzymskiego, w grupach użytkujących cmentarzyska kultur starszych mógł nastąpić kryzys demograficzny, który ewentualnie doprowadził do opuszczenia tych obiektów.

Nie wiemy, do której z wyróżnionych wyżej grup nekropoli należało cmentarzysko „kloszowe” w Warszawie-Wilanowie. Zbadane bowiem ono zostało w zbyt słabym stopniu. Dlatego trudno zastanawiać się nad dalszymi losami użytkującej je ludności ani nad stosunkami, jakie ją łączyły z obcą grupą, która w sąsiedztwie założyła cmentarzysko kultury prze-

²⁹ Na cmentarzysku w Zadowicach przemawiałoby za tym charakterystyczne rozplanowanie grobów z okresu przedrzymskiego. Pochówki kultury wejherowsko-krotoszyńskiej sięgające w głąb późnego okresu przedrzymskiego wraz z pojedynczymi grobami jamowymi nawiązującymi formą do kultury przeworskiej oddzielone są przestrzennie od głównej masy grobów jamowych z wczesnych faz tej kultury. Te ostatnie zespoły należałyby do ludności napływowej, która chowała zmarłych na tym samym cmentarzysku, lecz w innym miejscu niż grupa miejscowa. Ta ostatnia przejmowała jednak częściowo elementy nowego obrządku pogrzebowego.

³⁰ A. Niewęglowski, *Obrządek pogrzebowy...*, s. 37, 47.

³¹ Por. A. Niewęglowski, *Mazowsze...*, s. 86—87. Licząc wraz z umierającymi licznie dziećmi średni wiek wymieralności mógł wynosić ok. 19 lat.

worskiej. Przeanalizowane wyżej elementy mogą jednak wskazywać na pewne powiązania zachodzące między obydwoma grupami ludności.

Z powyższych rozważań wynika, że problematyka cmentarzysk w Warszawie-Wilanowie jest bogata i wiąże się ściśle z szerokimi zagadnieniami przełomu gospodarczego i osadniczo-demograficznego, jaki miał miejsce na naszych ziemiach w III—II w. p.n.e. Z tego względu wydaje się, że rejon Wilanowa i okoliczne tereny I i II tarasu doliny Wisły zasługują na szczególną uwagę w dalszych badaniach zarówno terenowych, jak i gabinetowych.

PODPISY DO ILUSTRACJI

TABLICE

Tablica I: 1. Warszawa-Wilanów. Położenie cmentarzysk z okresu przedrzymskiego: A. stanowisko 1 — cmentarzysko kultury przeworskiej; B. stanowisko 2 — cmentarzysko kultury grobów kloszowych.

2. Naczynie gliniane — klosz z cmentarzyska kultury grobów kloszowych.

Tablica II: Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika, z grobu 1.

Tablica III: Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika, 1 — z grobu 1; 2, 3, 4 — z grobu 2; 5 — z grobu 3.

Tablica IV: Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika, 1, 2, 3 — z grobu 3.

Tablica V: Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika, 1 — z grobu 3; 2 — popielnica odkryta w 1948 r.; 3 — z grobu 4.

RYCINY

Ryc. 1. Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika odkryta w 1936 r.: 1-2 popielnice; 3 misa.

Ryc. 2. Warszawa-Wilanów, stan. 2. Ceramika odkryta w 1936 r.: 1 — popielnica, 2 — popielnica (por. ryc. 1:2); 3 — klosz; 4 — misa.

Ryc. 3. Warszawa-Wilanów, stan. 2. Grób popielnicowy — kloszowy.

Ryc. 4. Warszawa-Wilanów, stan. 1. Grób jamowy kultury przeworskiej z małą ilością rozproszonych kości.